معرفت اقتصاد اسلامی، سال ششم، شماره اول، پیاپی ۱۱، پاییز و زمستان ۱۳۹۳، ص ۱۴۳ ـ ۱۶۳

حساب‌های قرض‌الحسنه اختصاصی
راهکاری بهینه برای هدایت و مدیریت منابع قرض‌الحسنه در نظام بانکداری اسلامی

سیدعباس موسویان / دانشیار پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی samosavian@yahoo.com
علی راه نشین / دانشجوی دکتری مدیریت مالی دانشگاه امام صادق(ع) rahneshin@isu.ac.ir
دریافت: ۱۳۹۳/۷/۲۸ ـ **پذیرش:** ۱۳۹۳/۱۲/۸

چکیده

چگونگی مدیریت و مصرف منابع قرض‌الحسنه، همواره از چالش‌های پیش روی بانکداری بدون ربا بوده است. در این مقاله، با تعریف حساب‌های جدیدی به عنوان حساب‌های قرض‌الحسنه اختصاصی، راهکاری مناسب برای مدیریت بر این منابع ارائه شده است. حساب قرض‌الحسنه اختصاصی، حسابی است که طی آن بانک به‌طور اختصاصی برای بانی و به نام وی، وجوه عمومی را به صورت قرض‌الحسنه از عموم دریافت می‌کند. طبق شرایط این حساب، برای سپرده‌گذاران در اختیار بانی قرار می‌دهد تا در جهت اهداف اعلام شده مورد استفاده قرار گیرد. در این مقاله، که با استفاده از روش تحلیلی سامان یافته، ساختار و منافع این حساب‌ها برای ذی‌نفعان مختلف از جمله سپرده‌گذاران، بانک‌ها و نهادهای خیریه (بانیان) و در نهایت، ریسک‌های نقدینگی و اعتباری در این حساب‌ها مورد بررسی قرار گرفته است.

کلیدواژه‌ها: قرض‌الحسنه، بانکداری بدون ربا، بانکداری اسلامی.

طبقه‌بندی JEL: P4, H81, E43, G21.

مقدمه

همواره چگونگی مدیریت و مصرف منابع مالی قرض‌الحسنه از چالش‌های پیش روی بانکداری بدون ربا در ایران اسلامی بوده است. بانک‌ها در عمل نتوانسته‌اند وظیفهٔ مدیریت و هدایت این وجوه در اقتصاد و تأمین نیازهای مصرفی مردم را از طریق وجوه قرض‌الحسنه به سرانجام برسانند. بانک‌ها، نهادهایی انتفاعی هستند که صلاحیت لازم برای انجام امور غیرانتفاعی را ندارند. از سوی دیگر، قرض‌الحسنه عقدی است غیرانتفاعی که نیازمند اراده و دغدغه طرفین آن در امور خیر و الهی دارد (عزتی، ۱۳۸۵ و ۱۳۸۶). به نظر می‌رسد، تفویض مدیریت وجوه قرض‌الحسنه به بانک‌ها در نظام بانکداری بدون ربا، سیاستی نادرست بوده و باید مدیریت این وجوه از بانک‌ها سلب و در اختیار نهادهای ذی‌صلاح دیگری همچون نهادهای خیریه و مؤسسات قرض‌الحسنه قرار گیرد (حشمتی مولایی، ۱۳۸۸).

بر اساس ادبیات موضوع و تحقیقات پیشین، فرض اصلی این مقاله، ناکارآمدی نظام فعلی بانکداری بدون ربا در مدیریت وجوه قرض‌الحسنه است. بر این اساس، مسئله اصلی این مقاله، پیشنهاد نظامی جایگزین برای منابع قرض‌الحسنه می‌باشد که بتواند معضلات موجود را از بین برده، کارایی نظام قرض‌الحسنه را تقویت بخشد. ازاین‌رو، پس از معرفی سیر نظام مالی قرض‌الحسنه در ایران و مرور تحقیقات و پیشنهادات اصلاحی ارائه شده در این زمینه، با تعریف حساب‌های جدیدی به عنوان حساب‌های قرض‌الحسنه اختصاصی، راهکاری مناسب برای مدیریت بر این منابع ارائه شده است. سپس، ساختار و منافع این حساب‌ها برای ذی‌نفعان مختلف، و همچنین ریسک‌های نقدینگی و اعتباری آنها مورد بررسی قرار گرفته است.

ماهیت قرارداد قرض و قرض‌الحسنه

در اصطلاح فقهی، «قرض» به‌معنای این است که کسی مال خود را به دیگری تملیک کند؛ به این صورت که قرض‌گیرنده نسبت به ادای خود آن مال یا مانند آن و یا قیمت آن ضامن شود و تعهد کند. اما قرض ربوی، قرضی است که در آن زیاده شرط شده باشد. در اسلام چنین قرضی جایز نیست؛ زیرا ربا محسوب شده و دادن آن حرام است (ر.ک: موسوی خمینی، بی‌تا).

«قرض‌الحسنه»، همان وام نیکو است که قرآن از آن در آیات گوناگون یاد نموده است. مقصود از قرض‌الحسنه دادن به خدا، صدقه‌ای است که با نیّت پاک و صرفاً به خاطر خدا داده شود. می‌توان گفت که همه اعمال نیک اعم از بدنی و مالی قرض‌الحسنه‌ای هستند که به خدا تحویل داده می‌شوند. او نیز در مقابل پاداش خواهد داد (قرشی، ۱۳۵۳). قرض‌الحسنه از عقود معوضه است که به واسطه آن، مالی از

ملکیت قرض‌دهنده خارج و به قرض‌گیرنده منتقل می‌شود. در مقابل، ذمه قرض گیرنده به بازپرداخت عین یا مثل یا قیمت آن مال مشغول می‌شود (حبیبیان نقیبی، ۱۳۸۱).

مکتب اقتصادی اسلام، قرض‌الحسنه را به عنوان بهترین روش جایگزین ربا برای استفاده افرادی که توانایی بازپرداخت سود را ندارند، در نظر گرفته است تا ثروتمندان با در نظر گرفتن پاداش معنوی قرض‌الحسنه داوطلبانه به انجام آن اقدام نمایند. نظام اقتصادی اسلام توجه ویژه‌ای به قرض‌الحسنه، دارد و مردم را به دادن آن تشویق می‌کند. چنانچه مسلمانان به صورت اختیاری و بدون توقع هیچ سودی، اقدام به انجام آن کنند، از دامنه فقر کاسته شده و به توازن اقتصادی و توزیع عادلانه درآمدها نزدیک‌تر می‌شویم (احمدی و دیگران، ۱۳۸۷، ص ۱۸).

نظام مالی قرض‌الحسنه در ایران

اولین تلاش‌ها برای ایجاد یک نظام مالی مبتنی بر قرض‌الحسنه در ایران، از سال ۱۳۴۸ با ایجاد صندوق‌های قرض‌الحسنه با هدف جمع‌آوری پس‌اندازهای کوچک مردم و تأمین نیاز مالی با مبالغ کم برای افراد نیازمند شروع شد. با پیروزی انقلاب اسلامی و با توجه به اهداف و آرمان‌های نظام اسلامی، توجه مردم به صندوق‌های قرض‌الحسنه به عنوان نهادی اسلامی معطوف شد و تعداد آنها رو به فزونی گذاشت و منشأ خدمات ارزشمند شدند. در این دوره، سازمان اقتصاد اسلامی وظیفهٔ هماهنگی این صندوق‌ها را بر عهده داشت. به تدریج، موضع فعالیت غیرانتفاعی بعضی از این صندوق‌ها، به فعالیت‌های سودآور تبدیل شد و با افتتاح حساب جاری و صدور دسته چک، پرداخت سود به سپرده‌گذاران، خرید اوراق مشارکت، و اعطای تسهیلات کلان، ضمن عدول از اهداف آرمانی خود، با عدم رعایت ضوابط تعیین شده از سوی بانک مرکزی، با آثاری چون خلق پول، سرعت گردش پول و تشدید پول‌شویی، در نظام پولی کشور اختلال ایجاد کردند و زمینه نگرانی و بدبینی نسبت به سایر صندوق‌های قرض‌الحسنه را نیز فراهم نمودند. این‌گونه اقدامات، به تصویب قانون بازار غیرمتشکل پولی در سال ۱۳۸۳ منجر شد که بر اساس آن، کنترل بیشتری بر فعالیت این صندوق‌ها اعمال شد. در آیین‌نامه مصوب هیئت وزیران، موضوع قانون بازار غیرمتشکل پولی، صندوق‌های قرض‌الحسنه از شمول آیین‌نامه مزبور مستثنا شدند (عسگری، ۱۳۷۱، ص ۳۰).

از سوی دیگر، برای اصلاح نظام بانکی، قانون بانکداری بدون ربا در سال ۱۳۶۲ به تصویب رسید که به بانک‌ها اجازه داد تا وجوه قرض‌الحسنه را در دو قالب، حساب‌های قرض‌الحسنه جاری و پس‌انداز دریافت و مدیریت نمایند. همچنین طی مصوبات متعدد، بانک‌ها ملزم به ارائه وام‌های

قرض‌الحسنه از محل وجوه سپرده‌های قرض‌الحسنه نزد خود شدند. در عمل، بانک‌ها از اهداف تعیین شده در سپرده‌های قرض‌الحسنه عدول کردند.

تحول بعدی در این زمینه، ایجاد بانک قرض‌الحسنه بود. هیئت وزیران دستورالعمل تشکیل بانک‌های قرض‌الحسنه را در اسفند سال ۱۳۸۶ تصویب کرد. طبق این مصوبه، هدف از تشکیل بانک قرض‌الحسنه، ارائه تسهیلات قرض‌الحسنه برای رفع نیازهای ضروری اشخاص حقیقی و حقوقی بود که به امور خیریه می‌پردازند. تنها بانک‌های قرض‌الحسنه، مجاز به دریافت سپرده‌های قرض‌الحسنه و اعطای تسهیلات قرض‌الحسنه هستند و نمی‌توانند به مشتریان خود سود پرداخت کنند.

آخرین تحول نیز در این زمینه، با مصوبهٔ خرداد ۱۳۹۰ کمیسیون اعتباری بانک مرکزی مبنی بر تمرکز، تفکیک و انتقال فعالیت‌های قرض‌الحسنه بانک‌ها، به صندوق قرض‌الحسنه بانک رخ داد. بر اساس این دستورالعمل، کلیه فعالیت‌های قرض‌الحسنه بانک‌ها از آنها جدا و در داخل صندوق قرض‌الحسنه، متعلق به بانک با شخصیت حقوقی مستقل صورت خواهد پذیرفت. هم اکنون در کشور، دو بانک قرض‌الحسنه و هفت صندوق قرض‌الحسنه بانکی شروع به فعالیت نموده است.

راه‌حل‌های پیشنهادی برای اصلاح نظام قرض‌الحسنه

تاکنون در تحقیقات گونان راه‌حل‌های بسیاری برای اصلاح نظام دریافت و اعطای قرض‌الحسنه در بانک‌ها ارائه شده است.

کمیجانی و هادوی‌نیا (۱۳۷۷)، در مقاله خود با بررسی آثار اجتماعی و اقتصادی قرض و اقدامات انجام شده توسط نهادهای کمیته امداد، صندوق‌های قرض‌الحسنه، و نظام بانکداری بدون ربا برای قرض‌الحسنه با ایراد به اخذ ذخیره قانونی از وجوه قرض‌الحسنه در بانک‌ها، نقص اساسی فعالیت‌های گذشته را فقدان یک نظام هماهنگ‌کننده برای این فعالیت‌ها می‌دانند. پیشنهاد می‌کنند که استعدادهای کنونی هر سه نهاد، با توجه به محاسن و اهداف آنها مورد استفاده قرار گیرد و فعالیت‌های موجود نیز کنترل و به ماهیت قرض‌الحسنه نزدیک‌تر شود (کمیجانی و هادوی‌نیا، ۱۳۷۷).

حبیبیان نقیبی (۱۳۸۱)، در مقاله خود با عنوان «راهبردهای توسعه اقتصادی قرض‌الحسنه»، معتقد است که باید در نظام قرض‌الحسنه، صبغه خصوصی بودن آن حفظ شود و دولت به عنوان یک حامی، ناظر و هادی مقتدر، برنامه‌ریزی و نظارت آن را به عهده گیرد (حبیبیان نقیبی، ۱۳۸۱).

میرجلیلی (۱۳۸۳)، در مقاله خود به تفکیک بین نظام بانکی از نهادهای سرمایه‌گذاری و محدود کردن بانک‌ها به افتتاح حساب جاری و قرض‌الحسنه و انجام خدمات بانکی نظر می‌دهد (میرجلیلی، ۱۳۸۳).

موسویان (۱۳۸۵)، در مقاله‌ای به ارائه الگوی جدید بانکداری اسلامی می‌پردازد. در الگوی جدید، بانک‌ها به سه گروه تجاری، تخصصی و جامع تقسیم می‌شوند. در این الگو، حساب سپرده قرض‌الحسنه پس‌انداز از بانک‌های تجاری و تخصصی حذف گردیده، فقط به بانک‌های جامع اختصاص می‌یابد که آنها در بخش غیرانتفاعی خود می‌توانند ماندهٔ مؤثر سپرده‌های قرض‌الحسنه پس‌انداز را فقط از راه وام قرض‌الحسنه به مصرف رسانند (موسویان، ۱۳۸۵).

عرب مازار و کیقبادی (۱۳۸۵)، در مقاله «بررسی جایگاه قرض‌الحسنه در نظام بانکی ایران»، با معرفی سه اشکال جایگاه موجود قرض‌الحسنه در نظام بانکداری بدون ربا، یعنی انگیزه قرعه‌کشی در سپرده‌گذاران قرض‌الحسنه، نگاه به بانک‌ها به عنوان یک بنگاه خیریه و کاهش ارزش دارایی سپرده‌گذاران، سه راه حل از سوی صاحب‌نظران را برای رفع اشکالات نظام موجود بر می‌شمرد: الف. الگوی جدید سپرده‌ها در بانکداری بدون ربا و تفکیک حساب سپرده قرض‌الحسنه از حساب سپردهٔ پس‌انداز با سود ثابت؛ ب. اوراق قرض‌الحسنه؛ ج. تفکیک وظایف نظام بانکی و مؤسسات قرض‌الحسنه. در این روش، بر اساس انتفاعی بودن بانک حساب‌های قرض‌الحسنه از نظام بانکی حذف شده و کلیه فعالیت‌های قرض‌الحسنه به مؤسسات قرض‌الحسنه که تحت نظارت بانک مرکزی هستند، سپرده می‌شود (عرب مازار و کیقبادی، ۱۳۸۵).

محققی‌نیا (۱۳۸۹)، در مقاله خود با بررسی آمار و اطلاعات موجود در مورد عملکرد نظام بانکی جمهوری اسلامی، در تجهیز و تخصیص قرض‌الحسنه در سال‌های ۶۳ـ۱۳۸۷، نشان می‌دهد که نظام بانکی نتوانسته است در جذب و تخصیص قرض‌الحسنه موفق باشد. در بخش تجهیز سپرده‌ها، سهم سپرده‌های قرض‌الحسنه پس‌انداز از کل سپرده‌های بانکی، روندی کاهشی داشته و از ۲۵ درصد در سال ۱۳۶۳، به حدود ۹ درصد در سال ۱۳۸۷ رسیده است. در بخش تجهیز منابع نیز نظام بانکی در این دوره، به طور متوسط اندکی بیش از نیمی از سپرده‌های قرض‌الحسنه را به پرداخت قرض‌الحسنه اختصاص داده، بقیه آن را برای کسب درآمد مصرف کرده است. البته این روند، در چند سال اخیر با نظارت بهتر بانک مرکزی و وزارت اقتصاد بهبود نسبی داشته است. *علی طیب‌نیا*، وزیر امور اقتصادی و دارایی در مصاحبه‌ای اعلام کرد:

نسبت تسهیلات به سپرده‌های قرض‌الحسنه در سال ۸۸، ۷۰ درصد، در سال ۸۹، ۶۳ درصد، در سال ۹۰، ۸۹ درصد، در سال ۹۱، ۸۷ درصد، و در سال ۹۲ به ۹۲/۸ درصد افزایش یافته است. این مطلب، گویای این است که از هر واحد سپرده، ۹۳ واحد صرف پرداخت قرض‌الحسنه شده است... تا ۱۵ تیرماه سال ۱۳۹۳، بالغ بر یک میلیون و ۱۹۶هزار و ۶۶۹ نفر در صف دریافت تسهیلات قرض‌الحسنه ازدواج ثبت نام کرده‌اند. پیش‌بینی می‌کنیم در سال جاری، یک میلیون نفر دیگر نیز به این تعداد افزوده شود. اگر به هریک

از این افراد، تنها ۳ میلیون تومان پرداخت شود، به ۶۰۰۰ میلیارد تومان بودجه نیاز است. اگر به این میزان ۴۶۰۰ میلیارد تومان برای پرداخت مددجویان سازمان زندان‌ها و اشتغال زندانیان هم افزوده شود، در این صورت به ۱۰هزار و ۶۰۰ میلیارد تومان بودجه قرض‌الحسنه نیاز است. در حالی که کل مبلغ اختصاص یافته به قرض‌الحسنه ۴۳۰۰ میلیارد تومان است (طیب‌نیا، ۱۳۹۳).

به نظر می‌رسد، هر چند نسبت تسهیلات به سپرده‌های قرض‌الحسنه بهبود یافته، اما سپرده‌های موجود پاسخ‌گوی نیاز جامعه به تسهیلات قرض‌الحسنه را ندارد. از سوی دیگر، بسیاری از بانک‌ها دقت لازم را در اعطای تسهیلات قرض‌الحسنه به افراد نیازمند ندارند، از جمله، بیشتر منابع قرض‌الحسنه، اغلب در بانک‌های خصوصی، صرف اعطای وام‌های کلان قرض‌الحسنه به کارمندان خود بانک‌ها برای امور رفاهی کارکنان می‌گردد.

در تحلیل عملکرد نظام بانکی در تجهیز و تخصیص قرض‌الحسنه، این پرسش جدی مطرح می‌شود که آیا مشکل موجود در این زمینه، به واسطهٔ عملکرد نادرست بانک‌ها رخ داده است، یا این امر بیانگر این است که قرض‌الحسنه نمی‌تواند پاسخ‌گوی نیازهای موجود در نظام مالی و بانکداری نوین باشد. باید گفت: مشکلات موجود در تجهیز و تخصیص منابع قرض‌الحسنه را نباید ناشی از ناکارآمدی قرض‌الحسنه دانست. این مشکل، به طور عمده ناشی از عدم وجود ارادهٔ جدی برای استفاده از این ابزار در نظام بانکی است (محققی‌نیا، ۱۳۸۹).

محققی‌نیا همچنین در کتابی با عنوان ***طرحی نو در قرض‌الحسنه*** و در جستجوی الگوی جامع قرض‌الحسنه، عدم طراحی انواع حساب‌های قرض‌الحسنه را، که متناسب با نیازهای جامعه شکل گرفته باشد، یکی از نقایص شرایط کنونی عملکرد نظام بانکی می‌داند. به همین دلیل، در مقام پاسخ به این نیاز، در این کتاب با معرفی ده حساب جدید قرض‌الحسنه، تلاش نموده تا پویایی و کارایی مورد انتظار مفهوم قرض‌الحسنه را بازیابی نماید (محققی‌نیا، ۱۳۹۲، ص ۱۲۰ـ۱۳۸).

عزتی (۱۳۵۸) در مقاله خود عنوان می‌کند بانک‌ها نهادهایی انتفاعی هستند که صلاحیت لازم برای انجام امور غیرانتفاعی را ندارند. از سوی دیگر، قرض‌الحسنه عقدی است غیرانتفاعی که نیازمند اراده و دغدغه طرفین آن در امور خیر و الهی دارد.

حشمتی مولایی (۱۴۸۸)، نیز پیشنهاد می‌کند، که مدیریت وجوه قرض‌الحسنه از بانک‌ها خارج شده و در اختیار نهادهای ذی‌صلاح دیگری، همچون نهادهای خیریه و مؤسسات قرض‌الحسنه قرار گیرد.

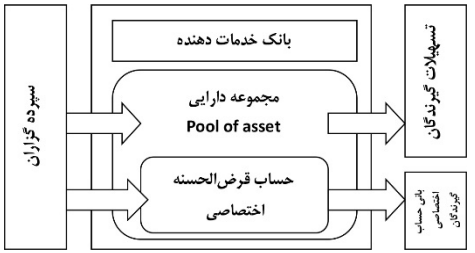
در خارج از کشور نیز مطالعات متعددی در مورد کارکرد قرض‌الحسنه در نظام بانکی صورت پذیرفته از جمله *محمد عمر فاروق* در مقاله‌ای به بررسی حساب‌های قرض‌الحسنه، ودیعه و امانت در نظام بانکداری اسلامی و کاربردها و کاربردهای اشتباه پرداخته است (فاروق، ۲۰۱۰). *ثاقب* و همکاران

(۲۰۱۵) به بررسی راهکارهای استفاده از قرض‌الحسنه در بانکداری در پاکستان جهت کمک به کشاورزان فقیر پرداخته‌اند (ثاقب و دیگران، ۲۰۱۵). همچنین *میرآخور و اقبال* (۲۰۰۷) در پژوهشی به بررسی ظرفیت‌های موجود در قرض‌الحسنه جهت توسعه مالی خرد پرداخته‌اند (میرآخور و اقبال، ۲۰۰۷). *مجتهد و حسن‌زاده* (۲۰۱۱) نیز تأثیر مکانیسم قرض‌الحسنه به عنوان یک ابزار مالی خرد را بر کاهش فقر در ایران تایید کرده‌اند (مجتهد و حسن‌زاده، ۲۰۱۱).

تعریف حساب قرض‌الحسنه اختصاصی

«حساب قرض‌الحسنه اختصاصی» یا «حساب قرض‌الحسنه خاص»، حسابی است که طی آن بانک به‌طور اختصاصی برای بانی و به نام وی وجوه عمومی را به صورت قرض‌الحسنه، از عموم دریافت می‌نماید و طبق شرایط این حساب برای سپرده‌گذاران، در اختیار بانی قرار می‌دهد تا در جهت اهداف اعلام شده مورد استفاده قرار گیرد. بانی موظف است وجوه جذب شده را طبق اهداف اعلامی در امیدنامه مصرف کرده و طبق شرایط اعلامی بازپرداخت کند.

تصویر (۱): جایگاه حساب قرض‌الحسنه اختصاصی در ساختار بانک

در حساب قرض‌الحسنه اختصاصی، وجوه از سپرده‌گذاران بانک خدمات‌دهنده، بر اساس امیدنامه حساب، جمع‌آوری می‌گردد. این وجوه، از مجموعه دارایی بانک جداگانه نگه‌داری می‌شود و به جای مصرف آن در ارائه تسهیلات به مشتریان بانک، در اختیار بانی حساب قرار می‌گیرد تا به مصرف اهداف اعلامی حساب برسد. بانی حساب قرض‌الحسنه اختصاصی، نهادی خیریه و یا عام‌المنفعه غیرانتفاعی خواهد بود که توانایی برنامه‌ریزی و مصرف این وجوه در اهداف اعلام شده را که بر اساس مقتضای شرعی و الهی عقد قرض‌الحسنه تعیین شده، داشته باشد.

تفاوت حساب قرض‌الحسنه در بانکداری بدون ربا با حساب قرض‌الحسنه اختصاصی

در بانکداری بدون ربا، امکان ایجاد حساب‌های قرض‌الحسنه پس‌انداز برای بانک‌ها ایجاد می‌شود. به

این حساب‌ها، بهره و یا سودی تعلق نمی‌گیرد، اما بانک‌ها مجازند برای جذب بیشتر سپرده، اقدام به پرداخت جایزه به این حساب‌ها نمایند. در مقابل، بانک‌ها موظف هستند وجوه حاصل از این حساب‌ها را فقط در اعطای تسهیلات قرض‌الحسنه صرف نمایند. درآمد بانک‌ها از این فرایند، فقط اخذ کارمزد اعطای وام قرض‌الحسنه است (قانون بانکداری بدون ربا، ۱۳۶۲، مواد ۳ـ٤).

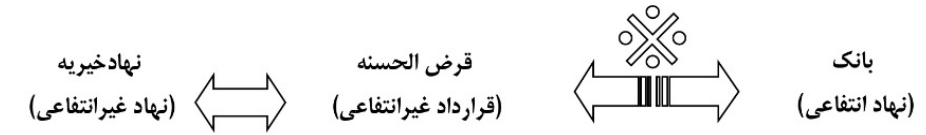
تجربه چندین ساله اجرای این قانون در عمل نشان می‌دهد که بانک‌ها کمتر به اعطای وام قرض‌الحسنه تمایل نشان می‌دهند. این مسئله ناشی از تناقض موجود در هدف عقد قرض‌الحسنه و کارکرد بانک‌ها می‌باشد. عقد قرض‌الحسنه، یک عقد غیرانتفاعی است که مؤمنان با هدف خیر و رضای خدا، بر اساس آیه شریفه به نیازمندان اعطا می‌کنند. در نتیجه، از آن انتظار پاداش مادی ندارند. از سوی دیگر، بانک یک نهاد انتفاعی است که مالکان آن، با هدف انتفاع اقدام به فعالیت بانکداری و واسطه‌گری وجوه می‌کنند. ازاین‌رو، از هر فعالیت همچون اخذ سپرده و یا اعطای تسهیلات، انتظار دریافت درآمد متناسب با آن را دارند (حشمتی مولایی، ۱۳۸۸). تجربه نشان داده است کارمزد دریافتی از تسهیلات قرض‌الحسنه، کفایت سود انتظاری بانک‌ها را نمی‌کند. در نتیجه، بانک‌ها از اعطای تسهیلات قرض‌الحسنه طفره می‌روند (بانک و اقتصاد، ۱۳۸٦). از سوی دیگر، فعالیت‌های غیرانتفاعی همچون ارائه تسهیلات قرض‌الحسنه، نیازمند سیاست‌گذاری و رویکرد خیریه و غیرانتفاعی در مدیران نهاد مربوط می‌باشد. مدیران بانک‌ها، با توجه به اهداف انتفاعی خود و سهام‌داران بانک، تمایلی به توجه به این اهداف را ندارند. در نتیجه، این امر موجب انحراف بیشتر این تسهیلات از رسالت اصلی خود است (کمیجانی و هادوی‌نیا، ۱۳۷۷).

در مؤسسات قرض‌الحسنه، که نهادی سنتی در جامعه اسلامی با هدف جمع‌آوری وجوه قرض‌الحسنه و اعطای آن به افراد مستحق می‌باشد، این چالش‌ها وجود ندارد؛ زیرا از یک‌سو، مؤسسه قرض‌الحسنه یک نهاد غیرانتفاعی است که الزاماً به دنبال کسب سود و شناسایی درآمد نیست. از سوی دیگر، مؤسسان این‌گونه نهادها اساساً این نهاد را با هدف انجام امور خیریه و اعطای تسهیلات قرض‌الحسنه تأسیس کرده‌اند. در نتیجه، مدیران آن نیز تخصصاً به این موضوع می‌پردازند و در مصرف صحیح این وجوه، خود را از سوی مؤسسان و مالکان مؤسسه و سایر ذی‌نفعان همچون عموم جامعه مسئول می‌دانند (حسن‌زاده و کاظمی، ۱۳۸۳).

این اشکال در بانک‌های قرض‌الحسنه و یا صندوق‌های قرض‌الحسنه تحت مدیریت بانک‌ها همچنان مطرح است؛ زیرا بانک قرض‌الحسنه به صورت یک شرکت سهامی عامی تشکیل می‌شود. این بانک نهادی است انتفاعی که برای کسب سود فعالیت می‌کند و از لحاظ ساختاری، دغدغه لازم را برای

تخصیص درست منابع قرض‌الحسنه ندارد. صندوق‌های قرض‌الحسنه بانک‌ها نیز هر چند به عنوان یک مؤسسه غیرانتفاعی تأسیس شده‌اند، اما تحت مدیریت بانک‌ها قرار دارند و اهداف متفاوت این دو نهاد می‌تواند منجر به تعارض منافع در مدیریت بانک و صندوق زیرمجموعه آن گردد. با توجه به تسلط بانک بر صندوق، نتیجه این تعارض مشخص خواهد بود.

تصویر(۲): جایگاه رابطه عقد قرض‌الحسنه با بانک و یک نهاد خیریه

روند اجرای اعطای تسهیلات قرض‌الحسنه را می‌توان به دو فرایند مدیریت منابع و ارائه خدمات تقسیم‌بندی نمود. در تسهیلات انتفاعی، این دو فرایند برای بانکدارای سودآور می‌باشد. اما در حساب‌ها و تسهیلات قرض‌الحسنه، فرآیند مدیریت منابع شامل درآمد و سود نمی‌باشد. تنها فرآیند ارائه خدمات است که شامل درآمدی آن هم به صورت «کارمزد» می‌باشد.

در حساب قرض‌الحسنه اختصاصی، این دو فرایند از یکدیگر تفکیک شده‌اند. فرآیند مدیریت منابع، که بازدهی اقتصادی ندارد، بر عهده بانی حساب یا نهاد خیریه قرار گرفته و فرآیند ارائه خدمات، که نیازمند شعب و امکانات بسیار می‌باشد، و دارای بازده اقتصادی می‌باشد، بر عهده بانک می‌باشد. بدین‌صورت، بانک به جای مسئولیت در گردآوری و مصرف دقیق وجوه قرض‌الحسنه، تنها به عنوان یک خدمات‌دهنده به نهادهای خیریه عمل می‌کند و مسئولیت اجتماعی این امر از بانک‌ها به نهادهای خیریه‌ای منتقل می‌شود که بر اساس رسالت خود، پاسخ‌گوی در این زمینه خواهند بود. این مسئله، امکان سوء استفاده از این منابع در نظام بانکی را کاهش داده، و موجب افزایش سطح اعتماد عمومی به بانک‌ها و حساب‌های قرض‌الحسنه می‌شود.

تصویر (۳): ساختار وظایف ارکان در حساب‌های قرض‌الحسنه در بانکداری بدون ربا

تصویر (٤): ساختار وظایف ارکان در حساب قرض‌الحسنه اختصاصی

تفاوت حساب قرض‌الحسنه اختصاصی با حساب قرض‌الحسنه ویژه

در نظام بانکی کشور علاوه بر حساب‌های قرض‌الحسنه معمول، حسابی با عنوان «حساب قرض‌الحسنه ویژه» بر طبق مصوبه شورای پول و اعتبار و بانک مرکزی تعریف شده است. بر این اساس، بانک می‌تواند به دریافت وجوه از اشخاص و اعطای تسهیلات قرض‌الحسنه بنا به نظر سپرده‌گذار مورد نظر اقدام کند. دستورالعمل، شرایط و ضوابط افتتاح حساب قرض‌الحسنه ویژه عبارتند از:

«حساب قرض‌الحسنه ویژه»، به حسابی اطلاق می‌شود که بانک تحت این عنوان افتتاح و وجوه تودیع شده توسط اشخاص حقیقی و حقوقی به این حساب را طبق نظر تودیع‌کننده وجوه و بر اساس شرایطی که به موجب قرارداد عاملیت منعقده فی ما بین تودیع‌کننده و بانک معین می‌شود، به صورت قرض‌الحسنه به اشخاص حقیقی و مؤسسات خیریه و عام‌المنفعه اعطا می‌نماید.

در جدول زیر، به بررسی تفاوت‌ها و مشابهت‌های حساب‌های قرض‌الحسنه معمولی، ویژه و اختصاصی پرداخته شده است.

جدول (۱): بررسی ویژگی‌های حساب‌های قرض‌الحسنه معمولی، ویژه و اختصاصی

	تأمین منابع	مصارف	مدیریت منابع	خدمات‌دهنده	منافع بانک
حساب قرض‌الحسنه در بانک معمولی	مشتریان عمومی بانک	وام قرض‌الحسنه	بانک	بانک	کارمزد
حساب قرض‌الحسنه در بانک قرض‌الحسنه	مشتریان عمومی بانک	وام قرض‌الحسنه به اشخاص حقیقی یا اشخاص حقوقی فعال در امور خیریه	بانک	بانک	کارمزد
حساب صندوق قرض‌الحسنه بانک	مشتریان عمومی بانک	وام قرض‌الحسنه	بانک	بانک	کارمزد
حساب قرض‌الحسنه ویژه	نهاد خیریه	وام قرض‌الحسنه	بانی	بانک	کارمزد
حساب قرض‌الحسنه اختصاصی	مشتریان عمومی بانک (و مشتریان نهاد خیریه)	وام قرض‌الحسنه سپرده بانی سرمایه در گردش بانی سرمایه بانی	بانی	بانک	کارمزد، سپرده‌گذاری (برگشت منافع)

شباهت عمده حساب‌های قرض‌الحسنه ویژه و اختصاصی، در مدیریت منابع است که به جای بانک در اختیار بانی حساب قرار دارد. تفاوت عمده این دو حساب در این است که در حساب قرض‌الحسنه

ویژه، منابع از سوی بانی تأمین می‌شود و صرف اعطای تسهیلات قرض‌الحسنه به اشخاص هدف می‌گردد. در مقابل، در حساب قرض‌الحسنه اختصاصی، منابع از سوی عامه مردم تأمین می‌شود و بانی می‌تواند آنها را صرف اعطای تسهیلات قرض‌الحسنه به اشخاص هدف نماید و یا صرف سایر مصارف خیریه در جهت موضوع فعالیت خود کند. امکان گردآوری وجوه، مزیت حساب قرض‌الحسنه اختصاصی بر حساب قرض‌الحسنه ویژه می‌باشد.

ایجاد و راه اندازی حساب‌های قرض‌الحسنه اختصاصی در بانک‌ها نیز همچون حساب‌های قرض‌الحسنه ویژه، به راحتی با مصوبه شورای پول و اعتبار و یا حتی بانک مرکزی امکان‌پذیر می‌باشد. این حساب‌ها تعارضی با ساختار قانون بانکداری بدون ربا و سایر مقررات ندارند.

تفاوت حساب قرض‌الحسنه اختصاصی با اوراق قرض‌الحسنه

اوراق یا صکوک قرض‌الحسنه، اوراقی است بر پایهٔ عقد قرض‌الحسنه، که توسط بانی برای مصرف وجوه در اهداف خیر منتشر شده، در سررسید ملزم به بازپرداخت اصل اوراق، می‌باشد. این اوراق، می‌توانند دارای جایزه باشند و قابلیت معامله ثانویه دارند (هادوی‌نیا، ۱۳۸۰؛ موسویان، ۱۳۹۱، ص ٤٦١). مشابهت حساب قرض‌الحسنه اختصاصی، با اوراق قرض‌الحسنه در اختصاص وجوه به یک بانی و یا یک موضوع خاص و همچنین تفکیک منابع به‌دست آمده از منابع بانک می‌باشد. تفاوت این دو نیز در تبدیل حساب به اوراق بهادار و قابلیت معاملات ثانویه در اوراق قرض‌الحسنه می‌باشد.

بر اوراق قرض‌الحسنه، اشکالاتی وارد است که مانع از رغبت نهادهای خیریه در زمینه انتشار این اوراق شده است که عبارتند از: میل و رغبت کم سرمایه‌گذاران به این اوراق، به دلیل نبود بازده؛ هزینه بالای انتشار اوراق به دلیل وجود ارکان متعدد در انتشار اوراق؛ هزینه معاملات در این اوراق؛ الزام به بازپرداخت کل مبلغ اوراق در سررسید؛ و الزام به بازخرید در هنگام تمایل مشتریان و دورهٔ ثابت و غیرقابل انعطاف. این موارد، امکان ریسک اعتباری و نقدینگی را برای بانی به وجود می‌آورد. حساب قرض‌الحسنه اختصاصی در ایجاد منابع قرض‌الحسنه اختصاصی برای بانی، با اوراق قرض‌الحسنه مشابهت دارد و ابزار مشابه بانکی آن به شمار می‌رود؛ ولی محدودیت‌های اوراق منتشره در بازار سرمایه را ندارد.

مصارف منابع حاصل از حساب قرض‌الحسنه اختصاصی

منابع حاصل از حساب قرض‌الحسنه اختصاصی، به تناسب اهداف و برنامه‌های بانی، که باید در امید نامه این حساب بیان شود، در موارد زیر قابلیت مصرف دارد:

ـ ارائه تسهیلات قرض‌الحسنه از سوی بانی به اشخاص هدف؛
ـ تأمین سرمایه در گردش بانی با محوریت بانک خدمات‌دهنده؛
ـ خروج از بانک با هدف مصارف توسعه‌ای بلندمدت بانی؛
ـ سپرده بلندمدت در بانک؛

بانی می‌تواند وجوه حاصل در این حساب را از طریق بانک به اشخاص هدف، در موضوعاتی همچون ازدواج، تحصیل، مسکن و غیره صرف نماید. علاوه بر این، بانی می‌تواند وجوه را برای اهداف خیریه مورد نظر خود از بانک خارج نماید. خروج این منابع از بانک، می‌تواند برای اهداف توسعه‌ای بانی در بازه بلندمدت و یا برای اهداف عملیاتی و اجرایی بانی به صورت سرمایه در گردش در بازهٔ میان‌مدت و کوتاه‌مدت صورت پذیرد. در هر یک از این سه روش، بانک باید برای پوشش ریسک نقدینگی و ریسک اعتباری خود، سازوکارهای مناسب را به‌کار بندد.

در آخرین روش، بانی می‌تواند وجوه حاصل را از طریق سپرده‌گذاری در بانک عامل در جریان فعالیت سودآور اقتصادی قرار دهد. در مقابل، از سود این حساب‌ها بهره‌مند گردد. در این روش، ریسک اعتباری و نقدینگی برای بانک‌ها و بانی از بین می‌رود. از سوی دیگر، منابع قرض‌الحسنه از ترازنامه بانک‌ها حذف شده و تبدیل به منابع سپرده‌ای می‌گردد. بانک می‌تواند با اعطای تسهیلات انتفاعی از محل این منابع، به درآمدزایی مناسب برای خود بپردازد. همچنین با تبدیل سپرده‌ها به سپرده‌های میان‌مدت و بلندمدت، میزان ذخایر قانونی لازم برای بانک کاهش می‌یابد. این امر به نفع بانک می‌باشد. از سوی دیگر، منافع حاصل از انحراف منابع قرض‌الحسنه به تسهیلات دارای سود، به جای بانک به بانی (نهاد خیریه) منتقل می‌شود. این مسئله، علاوه بر حل مشکل سوءاستفاده بانک‌ها از این منابع، موجب کاهش انتقادات به بانک‌ها و کاهش ریسک شهرت آنها می‌شود.

مزایای حساب سپرده قرض‌الحسنه اختصاصی برای بانک‌ها

هر چند به ظاهر خروج منابع قرض‌الحسنه از ترازنامه بانک‌ها، دسترسی آنها را به منابعی ارزان قیمت قطع خواهد کرد، اما حساب قرض‌الحسنه اختصاصی، منافع متعددی برای بانک‌ها دارد:

۱. **ایفای مسئولیت اجتماعی**: با خروج سپرده‌های قرض‌الحسنه از ترازنامه بانک و عدم الزام آنها به اعطای تسهیلات قرض‌الحسنه، مسئولیت اجتماعی منابع قرض‌الحسنه، مدیریت و چگونگی مصرف وجوه در وام‌های قرض‌الحسنه از بانک‌ها مرتفع گشته و این نهادهای مالی با آسوده خاطر به انجام وظایف اصلی واسطه‌گری مالی خود می‌پردازند.

۲. بازاریابی و جذب مشتریان جدید: با ایجاد قرض‌الحسنه اختصاصی، مشتریان جدید نهادی (نهاد مالی خیریه) و عمومی (سپرده‌گذاران)، به خدمت جدید بانک (حساب قرض‌الحسنه اختصاصی) جذب می‌گردند. همچنین تعامل بانک با نهادهای خیریه معتبر موجب ایجاد شهرت و اعتبار اجتماعی برای بانک می‌شود که ریسک شهرت، آن را کاهش می‌دهد و موجب اعتماد اقبال مردم به آن می‌گردد.

۳. حفظ درآمد کارمزد: علی‌رغم حذف سپرده‌های قرض‌الحسنه و حذف کارمزدهای دریافتی از تسهیلات قرض‌الحسنه، بانک به اشکال گوناگون از جمله به صورت کارمزد اعطای تسهیلات قرض‌الحسنه از سوی بانی، کارمزد و سود اعطای تسهیلات دارای سود از محل سپرده‌های بانی نزد بانک و سایر درآمدها و کارمزدهای خدمات مالی به بانی منتفع می‌گردد.

٤. عدم الزام به نگهداری ذخیره قانونی: با حذف وجوه قرض‌الحسنه از ترازنامه، بانک الزامی به نگهداری ذخیره قانونی لازمه برای این وجوه، که عموماً بیش از سایر سپرده‌های مدت‌دار است، نخواهد داشت.

۵. تبدیل بخشی از وجوه قرض‌الحسنه به سپرده‌های سرمایه‌گذاری: از طریق حساب سپرده قرض‌الحسنه اختصاصی، بخشی از منابع حاصل از طریق تبدیل به سپرده‌های بانی، به بانک بازمی‌گردد. در نتیجه، بانک می‌تواند با تمرکز کامل بر کسب و کار اصلی خود، یعنی واسطه‌گری وجوه به اعطای تسهیلات انتفاعی و کسب درآمد برای خود و سپرده‌گذاران (بانی) بپردازد.

٦. کاهش ریسک شهرت بانک: با انتقال وظیفهٔ مدیریت منابع قرض‌الحسنه از بانک به یک مؤسسه خیریه معتبر و بر پایه همکاری مشترک یک بانک با این‌گونه مؤسسات، ریسک شهرت و اعتبار بانک کاهش یافته، و موجب افزایش سطح اعتماد عمومی به بانک می‌گردد.

درآمدهای بانک از ایجاد حساب قرض‌الحسنه اختصاصی

حساب‌های قرض‌الحسنه اختصاصی، امکان ایجاد درآمدهای متنوعی برای بانک دارد که در اینجا به آن اشاره می‌گردد:

۱. کارمزد ارائه تسهیلات: به ازای عاملیت بانک در ارائه تسهیلات قرض‌الحسنه به اشخاص هدف نهاد خیریه (بانی حساب)، بانک همچون گذشته می‌تواند به دریافت کارمزد بپردازد. این کارمزد، می‌تواند علاوه بر تسهیلات‌گیرنده، از بانی نیز اخذ گردد.

۲. سود ناشی از تسهیلات: در صورت سپرده‌گذاری منابع حاصل توسط بانی در بانک، سطح سپرده‌های سوددار بانک افزایش یافته، امکان ارائه تسهیلات انتفاعی توسط بانک افزایش می‌یابد که متضمن دریافت سود از این تسهیلات است.

۳. کارمزد ارائه خدمات به بانی: به ازای عاملیت بانک در حساب قرض‌الحسنه اختصاصی و ارائه خدمات مالی به آن نهاد و مشتریان آن، بانک می‌تواند کارمزدهای متنوعی از بانی حساب، با توجه به تنوع خدمات دریافت نماید.

٤. دریافت حق ضمانت اعتباری و نقدینگی: در صورت خروج سپرده‌های قرض‌الحسنه از بانک توسط بانی برای اهداف توسعه‌ای بلندمدت و یا عملیاتی و اجرایی کوتاه‌مدت و میان مدت، بانک می‌تواند به ازای تحمیل ریسک اعتباری و نقدینگی به خود، از بانی حق ضمانت اعتباری و نقدینگی دریافت کند.

به جز مورد اول، سایر موارد همگی منافع و درآمدهای جدید برای بانک‌ها از محل حساب قرض‌الحسنه اختصاصی هستند.

منافع حساب اختصاصی جهت نهادهای خیریه

بانی حساب قرض‌الحسنه اختصاصی را می‌توان به دو دسته کلی عموم نهادهای خیریه و صندوق‌های قرض‌الحسنه تقسیم کرد. نهادهای خیریه، می‌توانند اعم از نهادهای عمومی همچون کمیته امداد و یا بهزیستی و یا نهادهای خیریه تخصصی، همچون بیمارستان‌ها، مدارس، مساجد، خیریه‌های محلی و یا خاص و غیره باشند. مورد مصرف منابع حاصل، توسط بانی باید در امیدنامه حساب منتشر گردد. این‌گونه نهادهای خیریه، می‌توانند با ایجاد این حساب‌ها از منابع حاصل برای ایجاد سرمایه در گردش امور اجرایی و عملیاتی خود، توسعه پروژه‌ها و تکمیل طرح‌هایی همچون ساخت بیمارستان یا مدرسه، اعطای تسهیلات به مددجویان و یا بهره‌مندی از سود تسهیلات ناشی از این منابع، به عنوان درآمد جاری و سپس، مصرف در راستای اهداف بهره‌مند گردند.

صندوق‌های قرض‌الحسنه با توجه به کارکرد و تخصص خود از حساب قرض‌الحسنه اختصاصی، می‌توانند برای گسترش فعالیت خود و افزایش دسترسی مشتریان به خدمات خود بهره‌مند گردند. بانک می‌تواند به عنوان واسطه این مؤسسات با مشتریانشان عمل کند.

تصویر (۵): رابطه مؤسسات قرض‌الحسنه به واسطه بانک با مشتریان خود از طریق حساب قرض‌الحسنه اختصاصی

استفاده از گستره شعب بانک‌ها، انجام عملیات اجرایی بانکی همچون دریافت‌ها و پرداخت‌ها و ارائه تسهیلات، دسترسی به سیستم‌های بین بانکی و مجازی و الکترونیکی مؤسسات قرض‌الحسنه، از مزایای

این روش می‌باشد. ایدهٔ ایجاد صندوق قرض‌الحسنه توسط بانک‌ها و تفکیک فعالیت قرض‌الحسنه از سایر تسهیلات در بانک‌ها، نیز می‌تواند در این راستا تفسیر شود، چیزی که در ایده فعلی یعنی ایجاد صندوق قرض‌الحسنه توسط بانک‌ها مغفول مانده است، جدایی مدیریت صندوق قرض‌الحسنه از بانک است. صندوق‌های قرض‌الحسنه باید توسط مردم و بخش خصوصی، با رویکرد غیرانتفاعی و خیریه و نه توسط بانک‌ها مدیریت شوند. انتخاب بانی حساب‌های قرض‌الحسنه اختصاصی، از بین مؤسسات معتبر و دارای حسن شهرت اجتماعی موجب جذب بیشتر منابع قرض‌الحسنه و ایجاد اعتماد در مردم در مورد چگونگی استفاده از این وجوه و تقویت بنیهٔ مالی و خدمات رسانی این مؤسسات می‌شود.

منافع حساب اختصاصی جهت عموم سپرده‌گذاران (خیرین)

حساب قرض‌الحسنه اختصاصی، منافع متعددی برای خیرین و سپرده‌گذاران این حساب‌ها دارد. از آن جمله می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

۱. افزایش انگیزه‌های معنوی در سپرده‌گذاری قرض‌الحسنه در بانک‌ها: با توجه به عدم اطلاع عمومی از چگونگی مصرف وجوه قرض‌الحسنه در بانک‌ها، مردم کمتر به سپرده‌های فعلی با هدف واقعی قرض‌الحسنه اقبال نشان می‌دهند و بیشتر، کسب جوایز از این حساب‌ها مورد توجه قرار می‌گیرد. با ایجاد حساب‌های قرض‌الحسنه اختصاصی، سپرده‌گذاران با توجه به اعتبار و اهداف نهاد خیریه بانی این حساب، اقدام به سپرده‌گذاری نموده، عملکرد بانی را نیز مورد توجه قرار خواهند داد.

۲. افزایش اعتماد اجتماعی و نیل به قصد واقعی قرض‌الحسنه: با توجه به تخصص نهاد خیریه و حسن شهرت وی در اهداف نیکوکارانه مورد نظر سپرده‌گذاران و همچنین وجود دغدغه‌های لازم در مدیریت آنها، احتمال رسیدن به اهداف اصلی قرض‌الحسنه از سوی بانی معتبر بیش از بانک به نظر می‌رسد و احتمال سو استفاده از این منابع کاهش می‌یابد.

۳. افزایش شفافیت در مصرف وجوه: با روش‌های گوناگون همچون ایجاد نهاد ناظر بر این‌گونه حساب‌ها و یا ایجاد رکن متولی و حسابرس برای این حساب‌ها و یا الزام بانیان به ارائه گزارش‌های مختلف، می‌توان شفافیت در چگونگی مصرف وجوه قرض‌الحسنه در کشور و عملکرد بانیان مختلف این‌گونه حساب‌ها را افزایش داد.

٤. امکان اعطای جایزه و طرح‌های تشویقی به سپرده‌گذاران: همانند حساب‌های قرض‌الحسنه معمول، بانی می‌تواند برای سپرده‌گذاران جایزه و یا سایر طرح‌های تشویقی در نظر بگیرد.

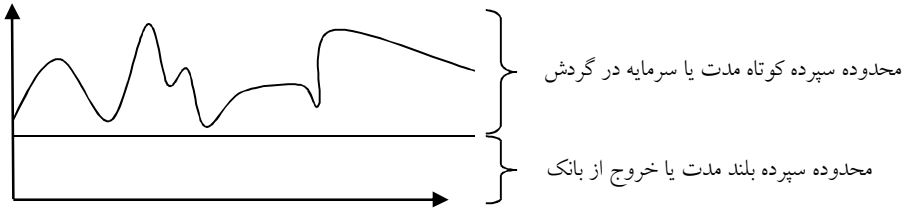
۵. گسترش فرهنگ قرض‌الحسنه: در منابع اسلامی تأکید بیشتری بر قرض‌الحسنه، نسبت به صدقه

شده است. از جمله پیامبر اکرمﷺ می‌فرمایند «ثواب صدقه ده برابر است و ثواب قرض دادن، هجده برابر است». اما امروزه بسیاری از افراد به اشخاص نیازمند و یا حتی به نهادهای خیریه به جای قرض، صدقه می‌دهند و دریافت قرض توسط این نهادها، کمتر متداول شده است. یکی از دلایل این مسئله، فقدان سازوکار مطمئن اعطای قرض‌الحسنه و بازپرداخت دارای تضمین آن، توسط این نهادها می‌باشد. در نتیجه، بسیاری از منابعی که خیرین آمادگی پرداخت آن را دارند، تبدیل به منابع بسیار کمتری به صورت صدقه می‌شود. حساب‌های قرض‌الحسنه اختصاصی، با تضمین بازپرداخت اصل پول برای خیرین، می‌تواند منبع مطمئنی برای تأمین مالی نهادهای خیریه باشد.

مدیریت ریسک نقدینگی در حساب قرض‌الحسنه اختصاصی

مهم‌ترین ریسک در حساب‌های قرض‌الحسنه اختصاصی، ریسک نقدینگی ناشی از نوسان مبالغ گردآوری شده در این حساب‌ها می‌باشد. بانک برای مدیریت ریسک نقدینگی خود در این حساب‌ها، می‌تواند راهکارهای مختلفی به‌کار گیرد. از جمله می‌تواند با توجه به ریسک نقدینگی و نوسانات مبالغ گردآوری شده در حساب، چگونگی مصرف منابع را توسط بانی محدود کند.

تصویر (٦): مدیریت نقدینگی در حساب‌های قرض‌الحسنه اختصاصی

با توجه به دورهٔ نوسانات منابع گرداوری شده، بانک می‌تواند سیاست‌های زیر، که در جدول ۲ بیان شده، را اعمال کند:

جدول (۲): مدیریت ریسک نقدینگی در حساب‌های قرض‌الحسنه اختصاصی

نوسانات دوره‌ای	نحوه مصرف منابع	سود اعطایی به مانده منابع در حساب بانی
حداقل منابع در دوره بلندمدت (مثلاً بیش از یک سال)	خروج از بانک و یا سپرده بلندمدت در بانک	سود بلندمدت و یک ساله یا بیشتر
حداقل منابع در دوره میان‌مدت (مثلاً بیش از یک ماه)	سرمایه در گردش بانی یا سپرده میان‌مدت در بانک	سود میان‌مدت
حداقل منابع در دوره کوتاه‌مدت (مثلاً کمتر از یک ماه)	غیر قابل خروج از بانک (فقط سپرده دیداری)	سود روزشمار

بانک به ازای مدیریت ریسک نقدینگی منابع حساب، می‌تواند از بانی کارمزد ضمانت نقدینگی حساب دریافت کند.

مدیریت ریسک اعتباری در حساب قرض‌الحسنه اختصاصی

ازآنجاکه منابع حاصل از حساب‌های قرض‌الحسنه اختصاصی توسط بانی، از مردم قرض گرفته شده است، بازپرداخت این وجوه نیز بر عهده بانی می‌باشد. ازاین‌رو، بانک در ابتدا در معرض ریسک اعتباری از سوی این حساب‌ها نمی‌باشد. اما ممکن است به دلیل الزام بانک مرکزی، نگرانی از لطمه به اعتبار و ریسک شهرت خود و یا درخواست بانی، بازپرداخت این وجوه را به سپرده‌گذاران تضمین کند. در این صورت، باید مدیریت ریسک اعتباری در این حساب‌ها را نیز مورد توجه قرار دهد.

منابعی از حساب که توسط بانی از بانک خارج شده‌اند، در معرض ایجاد ریسک اعتباری هستند. بانک برای مدیریت ریسک اعتباری خود، به تناسب چگونگی مصرف وجوه توسط بانی، می‌تواند راهکارهای مختلفی را در پیش گیرد که در جدول ۳ به آن اشاره شده است.

جدول (۳): مدیریت ریسک اعتباری در حساب‌های قرض‌الحسنه اختصاصی

مصارف منابع حساب توسط بانی	راهکار مدیریت ریسک اعتباری بانک
ارائه تسهیلات قرض‌الحسنه به اشخاص هدف	انتقال ریسک اعتباری تسهیلات پرداختی به بانی اخذ تضامین از تسهیلات‌گیرنده و پیگیری بازپرداخت وام به عاملیت از بانی اخذ تضامین لازم از بانی وثیقه‌گیری بخشی از منابع به صورت سپرده نزد بانک
تأمین سرمایه در گردش	اخذ تضامین لازم از بانی وثیقه گیری بخشی از منابع به صورت سپرده نزد بانک
خروج از بانک جهت مصارف توسعه‌ای بلندمدت	اخذ تضامین لازم از بانی وثیقه‌گیری بخشی از منابع به صورت سپرده نزد بانک
سپرده بلندمدت در بانک	عدم وجود ریسک اعتباری برای بانک

بانک به ازای مدیریت ریسک اعتباری و تضمین وجوه موجود در حساب، می‌تواند از بانی کارمزد ضمانت اعتباری حساب دریافت کند.

نتیجه گیری

در سال‌های اخیر تلاش‌های بسیار و اغلب ناکامی برای اصلاح نظام بانکداری بدون ربا، به‌ویژه در بخش مدیریت وجوه قرض‌الحسنه صورت گرفته است. تلاش بر نظارت بر صندوق‌های قرض‌الحسنه،

تفکیک منابع قرض‌الحسنه از دیگر منابع بانکی، الزامات بر چگونگی مصرف منابع قرض‌الحسنه در بانک‌ها، ایجاد صندوق‌های قرض‌الحسنه در بانک‌ها و همچنین تأسیس بانک‌های قرض‌الحسنه، که به‌طور اختصاصی به موضوع سپرده‌ها و تسهیلات قرض‌الحسنه می‌پردازند، از جمله این مواردند.

بانک‌ها، نهادهایی انتفاعی هستند که صلاحیت لازم برای انجام امور غیرانتفاعی نظیر قرض‌الحسنه را ندارند؛ زیرا قرض‌الحسنه عقدی است غیرانتفاعی که نیازمند اراده و دغدغه طرفین آن در امور خیر و الهی دارد. در تمامی راهکارهای مورد بررسی، همچون بانک قرض‌الحسنه و یا صندوق قرض‌الحسنه، بانک‌ها در نهایت مدیریت منابع در اختیار بانک‌ها را به عنوان نهادهای انتفاعی در اختیار دارند. به نظر می‌رسد، تفویض مدیریت وجوه قرض‌الحسنه به بانک‌ها در نظام بانکداری بدون ربا، سیاستی نادرست بوده و باید مدیریت این وجوه از بانک‌ها سلب و در اختیار نهادهای ذی‌صلاح دیگری، همچون نهادهای خیریه و مؤسسات قرض‌الحسنه قرار گیرد. این مسئله امکان سو استفاده از این منابع در نظام بانکی را کاهش داده، و موجب افزایش سطح اعتماد عمومی به بانک‌ها و حساب‌های قرض‌الحسنه می‌گردد. علاوه بر نهادها، ابزارهای متفاوتی همچون حساب قرض‌الحسنه ویژه و اوراق قرض‌الحسنه برای این مهم تعریف گردیده است.

راهکار ارائه شده در این مقاله، «حساب قرض‌الحسنه اختصاصی» یا «حساب قرض‌الحسنه خاص»؛ یعنی حسابی که طی آن بانک به‌طور اختصاصی برای بانی و به نام وی، وجوه عمومی را به صورت قرض‌الحسنه از عموم دریافت می‌کند، و طبق شرایط اعلامی این حساب، برای سپرده‌گذاران در اختیار بانی قرار می‌دهد تا در جهت اهداف اعلام شده مورد استفاده قرار گیرد. این حساب، با جداسازی فرآیند مدیریت منابع از فرآیند ارائه خدمات و تفویض مدیریت منابع به نهادهای خیریه و قرار دادن بانک تنها در مقام ارائه‌دهنده خدمات، تعارض ذاتی موجود در عقد قرض‌الحسنه با اهداف ذاتی انتفاعی بانک را از بین می‌برد.

امکان گردآوری وجوه برای بانی یا نهادهای خیریه، مزیت حساب قرض‌الحسنه اختصاصی بر حساب قرض‌الحسنه ویژه می‌باشد. حساب قرض‌الحسنه اختصاصی، در ایجاد منابع قرض‌الحسنه اختصاصی برای بانی، با اوراق قرض‌الحسنه مشابهت دارد، و محدودیت‌های اوراق منتشره در بازار سرمایه را نیز ندارد. ایفای مسئولیت اجتماعی، بازاریابی و جذب مشتریان جدید، حفظ درآمد کارمزد، عدم الزام به نگهداری ذخیره قانونی و تبدیل بخشی از وجوه قرض‌الحسنه، به سپرده‌های سرمایه‌گذاری، از جمله مزایای حساب سپرده قرض‌الحسنه اختصاصی برای بانک‌ها است.

کارمزد ارائه تسهیلات، سود ناشی از تسهیلات، کارمزد ارائه خدمات به بانی و دریافت حق ضمانت اعتباری و نقدینگی، از جمله درآمدهای بانک ناشی از ایجاد حساب قرض‌الحسنه اختصاصی می‌باشد. گسترش فعالیت و افزایش دسترسی مشتریان به خدمات، استفاده از گسترهٔ شعب بانک‌ها، انجام عملیات اجرایی بانکی همچون دریافت‌ها، پرداخت‌ها و ارائه تسهیلات، دسترسی به سیستم‌های بین بانکی و مجازی و الکترونیکی از جمله مزایای این روش برای مؤسسات قرض‌الحسنه می‌باشد.

جذب منابع جدید به صورت قرض‌الحسنه، تقویت بنیه مالی و خدمات رسانی، کاهش احتمال سوءاستفاده از منابع، از مزایای انتخاب مؤسسات خیریه معتبر، به عنوان بانی در حساب‌های قرض‌الحسنه اختصاصی می‌باشد.

گسترش فرهنگ قرض‌الحسنه، افزایش اهداف معنوی در سپرده‌گذاری قرض‌الحسنه در بانک‌ها، افزایش نیل به قصد واقعی قرض‌الحسنه، افزایش شفافیت در مصرف وجوه و امکان اعطای جایزه و طرح‌های تشویقی به سپرده‌گذاران، از جمله منافع حساب اختصاصی برای عموم سپرده‌گذاران و خیرین می‌باشد.

کنترل و محدودیت چگونگی استفاده بانی از وجوه و دریافت ضمانت نقدینگی، از راهکارهای مدیریت ریسک نقدینگی در حساب‌های قرض‌الحسنه برای بانک‌ها اختصاصی می‌باشد.

انتقال ریسک اعتباری تسهیلات پرداختی به بانی، اخذ تضامین از تسهیلات‌گیرنده و پیگیری بازپرداخت وام به عاملیت از بانی، اخذ تضامین لازم از بانی و گرفتن وثیقه بخشی از منابع به صورت سپرده نزد بانک، از جمله راهکارهای مدیریت ریسک اعتباری در حساب‌های قرض‌الحسنه برای بانک‌ها اختصاصی می‌باشد

حساب قرض‌الحسنه اختصاصی، به عنوان یک ابزار نوین مالی، علاوه بر اصلاح نظام مالی قرض‌الحسنه، روابط نهادهای ذی‌نفع در این نظام را نیز اصلاح می‌نماید.

حساب قرض‌الحسنه اختصاصی و سایر راهکارهای ارائه شده در مقاله برای منابع قرض‌الحسنه در کنار راهکار مشارکت در سود و زیان (PLS) برای منابع انتفاعی بانک‌ها، می‌تواند تحول بخش نظام بانکداری اسلامی در ایران باشد.

منابع

احمدی، علی‌محمد و دیگران، ۱۳۸۷، «بررسی تأثیر قرض‌الحسنه بر توزیع درآمد»، ***در: همایش اقتصاد اسلامی و توسعه***.

بانک و اقتصاد، ۱۳۸٦، «عملکرد بانک‌ها در زمینه گرفتن و دادن قرض‌الحسنه»، ش ۸٦ ص ٤۹.

حبیبیان نقیبی، مجید، ۱۳۸۱، «قرض‌الحسنه و راهبردهای توسعه اقتصادی»، ***نامه مفید***، ش ۳۱، ص ۱۲۳ – ۱۵۰.

حسن‌زاده، علی و مهین‌دخت کاظمی، ۱۳۸۳، «صندوق‌های قرض‌الحسنه ارزیابی کارکرد در بازار پول و اعتبار»، ***اقتصاد اسلامی***، ش ۱٦، ص ۵۷ – ۷٦.

حشمتی مولایی، حسین، ۱۳۸۸، «تاثیر عملکرد صندوق‌های قرض‌الحسنه بر توسعه مالی»، ***پژوهش‌نامه اقتصادی***، ش ٦، ص ۱۰۹ – ۱۳۸.

طیب‌نیا، علی، ۱۷ تیر ۱۳۹۳، «رفع مشکل وام ازدواج طی ۲ ماه آینده/ اصلاح اعطای جوایز قرض‌الحسنه توسط بانک مرکزی»، بازیابی شده در: ۹۳۰٤۱۷۱۰۱۰٦. /http://isna.ir/fa/news/93041710106

عرب مازار، عباس و سعید کیقبادی، ۱۳۸۵،«جایگاه قرض‌الحسنه در نظام بانکی ایران»، ***اقتصاد اسلامی***، ش ۲۲، ص ۱۳ـ٤٦.

عزتی، مرتضی، ۱۳۵۸ و ۱۳۸٦، «عوامل مؤثر بر به‌کارگیری پول برای کسب سود یا اعطای قرض‌الحسنه»، ***دین و اقتصاد***، ش ۳ و ٤، ص ۲٤ – ٤۳.

عسگری، جعفر، ۱۳۷۱، «بررسی عملکرد صندوق‌های قرض‌الحسنه در ایران»، در: ***دومین سمینار سیاست‌های پولی و ارزی***، مؤسسهٔ تحقیقات پولی و بانکی، تهران.

قرشی، سیدعلی‌اکبر، ۱۳۵۳، ***قاموس قرآن***، تهران، دار الکتب الاسلامیة.

کمیجانی، اکبر و علی‌اصغر هادوی‌نیا، ۱۳۷۷، «درآمدی بر جایگاه قرض‌الحسنه در اسلام و اثرات اقتصادی آن»، ***نامه مفید***، ش ۱٤، ص ۲۳۳ – ۲۵٤.

محققنیا، محمدجواد، ۱۳۸۹، «بررسی جایگاه قرض‌الحسنه در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران»، ***معرفت اقتصادی***، ش ۱، ص ۱٤۱ ـ ۱٦۲.

ـــــ ۱۳۹۲، ***طرحی نو در قرض‌الحسنه***، تهران، گرایش تازه.

موسویان، سیدعباس، ۱۳۸۵، «الگوی جدید بانکداری بدون ربا»، ***اقتصاد اسلامی***، ش ۲۳، ص ۱۱ – ۵۰.

ـــــ ۱۳۹۱، ***بازار سرمایه اسلامی (۱)***، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

موسوی خمینی، سیدروح‌الله، بی‌تا، ***تحریرالوسیله***، تهران، مکتبه العلمیه الاسلامیه.

میرجلیلی، سیدحسین، ۱۳۸۳، «الگویی برای سازماندهی مجدد نظام بانکی در ایران»، ***نامه مفید***، ش ٤۲، ص ٦۵ – ۹۲.

هادوی‌نیا، علی‌اصغر، ۱۳۸۰، « اوراق قرض‌الحسنه»، ***اقتصاد اسلامی***، ش ٤، ص ۸۳ ـ ۱۰٤.

Farooq, Mohammad Omar, Qard Hasan, 2010, "Wadiah/Amanah and Bank Deposits: Applications and Misapplications of Some Concepts in Islamic Banking", ***Arab Law***

Quarterly, Vol. 25, No. 2, P. 115 - 146.

Mirakhor, A. and Iqbal, Z, 2007, "Qard hasan microfinance (QHMF)", ***New Horizon, Global Perspective on Islamic Banking and Finance***, No. 164, P. 1 - 20.

Mojtahed, Ahmad, Hassanzadeh Ali, 2011, "The Evaluation of Qard-al-Hasan as a Microfinance Approach in Poverty Alleviation Programs (Case study of Iran.I.R.)", ***Money and Economy***, Vol. 5, No. 3, P. 1 - 32.

Saqib, Lutfullah, Mueen Aizaz Zafar, Khurram Khan, Kellie W. Roberts, Aliya Mueen Zafar, 2015, "Local agricultural financing and Islamic banks: is Qard-al-Hassan a possible solution?", ***Journal of Islamic Accounting and Business Research***, Vol. 6 Iss: 1, P. 122 – 147.